

החינוך המשפטי בישראל

משתתפים: פרופ' יצחק זמיר, פרופ' דניאל פרידמן, פרופ' מרדכי קרמניצר
מנחה: עו"ד רענן הר-זהב*

בישראל פועלים כיום שבעה מוסדות המלמדים משפטים. זהו שינוי מהותי לעומת המצב ששרר עד לפני כשלוש שנים ובמשך שנים ארוכות. "המשפט" כינס שלושה מראשי בתי-הספר הללו לדיון בנושא החינוך המשפטי בישראל: פרופ' יצחק זמיר, שהקים הפקולטה למשפטים באוניברסיטת חיפה, פרופ' מרדכי קרמניצר, דיקאן הפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים ופרופ' דניאל פרידמן, דיקאן בתי-הספר למשפטים של המכללה למנהל.

עו"ד רענן הר-זהב: אני מבקש להציג מספר שאלות הקשורות זו בזו. השאלה האחת היא מהו חינוך משפטי (Legal Education) ומה מטרתו — האם לחנך את האדם לערכים מסוימים, להקנות לו ידע והשכלה משפטיים או להכשיר אותו לתפקידים משפטיים מעשיים?

שאלה שניה היא, האם על לימודי המשפטים להיות לימודים כלליים או לימודי התמחות, כשכל תלמיד בוחר מסלול התמחות מסוים? לכך מתווספת השאלה, מה המידה הנכונה של הקניית ידע משפטי מעשי לעומת ידע משפטי כללי ולעומת ידע משלים כללי מתחומים אחרים כמו כלכלה, מדעי המדינה ומנהל?

פרופ' יצחק זמיר:

בכל תחום אקדמי המטרה היא להכשיר את הסטודנט בכיוון מסוים. במשפטים הנושא מורכב יותר מאשר במקצועות שבהם בוגרי ההכשרה עוסקים בדרך כלל באופן בלעדי במקצוע, כמו ראיית חשבון, רפואה והנדסה. חלק גדול מבוגרי הפקולטה למשפטים עוסקים במקצועם אך עם זאת, מקובל לחשוב שהכשרה משפטית טובה גם לעיסוקים רבים אחרים — עסקים, פוליטיקה, עיתונות ומנהל ציבורי. הדברים מתרחשים הלכה למעשה: חלק ניכר מבוגרי הפקולטה למשפטים משמשים בעיסוקים אחרים. חלקם אף התכוונו לעסוק במקצועות אחרים עוד לפני שהחלו את לימודי המשפטים. ישנן מדינות בהן ההכשרה המשפטית נחשבת כתנאי למילוי תפקידים מסוימים שאינם משפטיים.

* השתתף בראיון מר אסף ברם, תלמיד בתי-הספר למשפטים במכללה למינהל וחבר מערכת כתב-העת.

באירופה נדרשת השכלה משפטית לתפקידים רבים במנהל הציבורי. בארה"ב מקובלת הדעה שאדם המתעתד לעסוק בפוליטיקה עדיף שתהיה לו השכלה משפטית, ובפועל זה אכן כך. לא כך בארץ. אולם חלק מבוגרי הפקולטה עוסקים בעיסוקים שאינם משפטיים. חלק זה, אני מניח, צפוי לגדול בעקבות הגידול החד במספר הסטודנטים למשפטים. החינוך המשפטי צריך לקחת נתון זה בחשבון ולתת ללומדי המשפטים שיעסקו בתחומים לא משפטיים גם הכשרה לקראת העיסוק במקצועות אחרים.

החינוך המשפטי שונה מחלק גדול של הדיסציפלינות של מדעי הרוח המכוונות להעשיר את האדם כאישיות, להעניק לו חוויות רוחניות ולהוסיף לו ממד של הנאה בחייו. אם להתעלם מיוצאים מן הכלל, לימוד המשפטים משרת תכלית אחרת, תכלית מעשית, ששונה בהשוואה למקצועות חופשיים אחרים מבחינת רוחב מקצוע המשפטים. נתון זה צריך להילקח בחשבון בחינוך המשפטי.

פרופ' מרדכי קרמיצר:

אם החינוך המשפטי מתקיים באוניברסיטה, הוא צריך להיות במסגרת התכלית האקדמית. לכן יש להתייחס למשפט כדיסציפלינה מודעת המבוססת על עקרונות, מושגים, היסטוריה, קשרים עם דיסציפלינות אחרות — חינוך אקדמי במשמעות האמיתית של הביטוי. חינוך כזה מצייד את המשפטן בכלים חשובים לעיסוקו, ואני לא מתכוון לטכנאים של המקצוע. פרקטיקן טוב הוא זה שבידו כלים עיוניים-תיאורטיים רחבים. אין מקום להבחנה בין חינוך תיאורטי שלא מתאים לפרקטיקה לבין חינוך פרקטי המתאים כביכול לפרקטיקנים.

העיסוק המשפטי אכן רחב וכולל עריכת-דין, חקיקה ושפיטה. נתון נוסף הוא, שמצפים ממשפטנים שיתרמו לעיצוב שיטת המשפט. יש לזכור שאנו חיים שיטת משפט חדשה המצויה בשלבי התהוות, וזה משליך על החינוך המשפטי: עליו להכשיר אנשים שיהיו מסוגלים לתרום לפיתוח שיטת המשפט. המשפט הוא עיסוק דינמי וגם שיטה ותיקה צריכה להכשיר אנשים שיתרמו להתפתחותה בכל שלב בו היא מצויה לפי הצרכים החברתיים המשתנים.

העתיד הוא בכיוון בו רבים יותר שהינם בעלי השכלה משפטית לא יעסקו בעריכת-דין. כעקרון, זו תופעה רצויה, כמו למשל, שילוב משפטנים בשירות הציבורי. בגרמניה רוב מנהלי בתי-הסוהר הם משפטנים, מנהלים אדמיניסטרטיביים של מוסדות גדולים כמו בתי-חולים הם משפטנים. זה חשוב מבחינת הפנמת כללים בסיסיים כמו צדק טבעי. שר המשפטים הקודם מינה וועדה בראשות נציב שירות המדינה שתבחן לאיזה תפקידים הכשרה משפטית היא חיונית או תורמת. פעולת הוועדה רעכה, אולם הנושא הוא חיוני לכל הדעות.

פרופ' דניאל פרידמן:

כל פעילות אנשוית ובכללה לימוד מציבה שאלה של בחירה. אי-אפשר ללמוד את הכול ואי-אפשר ללמד את הכול. בשאלה מי בוחר, הסטודנטים או המוסד, אעסוק מאוחר

יותר. אחלק את הסוגייה לחמישה הקשרים שבהם אנו עוסקים בבחירה במסגרת החינוך המשפטי:

א. השכלה כללית לעומת השכלה משפטית: המשפט איננו חי המכיל את עצמו אלא בתיאוריה. המשפט מיושם תמיד על תופעות חברתיות שמחוצה לו. כשמישמים כללים הנוגעים לדיני חברות ודיני ניירות-ערך, עושים זאת בהקשר כלכלי. דיני משפחה מיושמים בהקשר חברתי. כך גם דיני עונשין. בצד כל אלה מתעוררות שאלות פילוסופיות בדבר זכות החברה להפעיל על הפרט מנגנון כפייה וענישה ובדבר מטרות הענישה. כל אלה הם נושאים שמחוץ לתחום המשפט. מכאן נובע שעל המשפטן להכיר תחומים נוספים כדוגמת כלכלה, פילוסופיה, מדעי המדינה, סוציולוגיה, פסיכולוגיה ועוד. יש צורך לבחור, וכאן מדובר בצומת בחירה מכרעת בלימודי המשפטים.

ב. לימוד משפטי כללי לעומת התמחות בתחומים ספציפיים:

כדי להתמחות בתחום מסוים, למשל במשפט פלילי, אין די בקורס שנתי בן 4-3 שעות. השאלה היא אפוא עד כמה לנסות להקיף את מרבית תחומי המשפט, ובכך לוותר על ההתמחות הספציפית. במכללה למנהל בחרנו בכיוון של לימוד כללי בניסיון להקיף תחומים משפטיים רבים. הדבר עולה בקנה אחד עם המגמה המקובלת בישראל. עם זאת, קיימת אפשרות של התמחות מסוימת במסגרת הסמינריונים ומקצועות הבחירה. ג. משפט ישראלי מול שיטות משפט אחרות: אחד מחסרונות המשפט הוא שיש בו יסוד מקומי חזק מאוד. אפשר למצוא יסודות משותפים לשיטות משפט ממדינות שונות בעלות ערכי תרבות קרובים, אולם קיימים גם הבדלים בולטים ביניהן. לכאורה, ההיבט המעשי מכון אותנו ללמד את היסוד המקומי, אך בפנינו שאלה תרבותית כללית: איך אנו רואים את עצמנו כחלק מתרבות רחבה יותר, ועד כמה אנו רואים את עצמנו נפרדים.

ד. משפט קיים מול הניסיון לעמוד על תהליכי התפתחות: הנטייה המעשית היא ללמד את המשפט כפי שהוא בזמן הלימוד. אולם, המשפט הוא מערכת דינמית, שהשינויים בה הם לעתים מהירים. פעם האמנו שהכללים המשפטיים נוקשים וקבועים ועומדים לתקופה ארוכה, אך מסתבר שהמשפט הוא מערכת הנתונה לשינויים מתמידים. סטודנט הלומד כיום מערכת כללים מסוימת, נניח בשנה השנייה ללימודיו, יכול להיווכח שבשנה או השנתיים שחלפו עד לסיום לימודיו, השתנתה מערכת זו תכלית שינוי. השאלה היא, עד כמה מעבירים את הדגש מכללים מעשיים לניסיון להבין את שיטת המשפט, את תהליך השינוי ואת הכוחות והלחצים הפועלים על הדין הקיים.

ה. כללים משפטיים לעומת הערכים העומדים מאחוריהם: כללי המשפט בכל תחום מבטאים ערכים. האם יש ללמד מתוך מגמה להעביר את הכללים עצמם או לנסות לכוון את הלימוד להבנת הערכים שמאחורי הכללים, ולהקנות אמונה בערכים אלה והזדהות עימם. אדם יכול ללמוד דיני עונשין מתוך מגמה לכוון את מעשיו כך ש"לא יתפסו אותו", כדי לא להסתבך בצרות. אפשר ללמד דיני עונשין מתוך אמונה בערכים המניעים את הכללים הטכניים. המטרה היא להקנות למשפטן אמונה שהכללים המשפטיים משקפים ערכים מוצדקים, ואם זה לא כך, צריך לפעול לשינויים. סוגייה זו

מציבה בפנינו בעיה חברתית כללית — לא פעם קיים ניגוד בין התועלת החומרית המיידית לבין ערכים. נתקלים בכך במשפט כמו בתחומים אחרים.

פרופ' זמיר :

ביחס לנושא הבחירה, כיוון שאנו מסכימים שהחינוך המשפטי רוצה לתפוס מרובה אך לא יכול לתפוס הכול, וכיוון שבמסגרת החינוך האקדמי איננו יכולים להשיג את כל המטרות אותן הציג פרופ' פרידמן, אנו אכן חייבים לבחור ולהתאים את האפשרויות לתכליות בדרך הטובה ביותר.

לדעתי, החינוך המשפטי המקובל בישראל עומד בסתירה חדה לרעיון הבחירה בשני מובנים עיקריים. ראשית, מכל המתכונות האפשריות לחינוך משפטי בחרו בישראל מתכונת אחת, אותה בחרה הפקולטה הראשונה למשפטים שקמה בישראל, באוניברסיטה העברית בירושלים. כאן נסתיימה הבחירה. הבחירה צריכה להיות תהליך המנסה להתאים את עצמו להתפתחויות וצרכים, ובפועל המצב בישראל הוא הפוך. ביקורתית היא על המצב המוקפא בחינוך המשפטי המשקף בחירה של קבוצה קטנה של מורים בפקולטה בירושלים. אם הבחירה היתה מוצלחת ועומדת במבחן הזמן, אולי צריך היה להמשיך באותה דרך. לדעתי הבחירה לא היתה טובה כבר מלכתחילה, ועם חלוף הזמן הפכה עוד פחות מוצלחת. המתכונת שנבחרה בירושלים ואומצה על-ידי שאר הפקולטות בארץ, מעניקה הכשרה משפטית בלבד ומתעלמת מהיבטים אחרים כמו קשרים בין המשפט לתחומים אחרים שבהם המשפט פועל. יתרה מזאת, אף בתוך תחום המשפט מכשירה מתכונת זו בעיקר עורכי-דין שיטענו בבתי-משפט לערעורים. זהו תחום מוגבל וצר של העיסוק המשפטי.

שנית, גם בתוך המתכונת הקפואה הזאת לא ניתנת בחירה. השיטה המקובלת כיום היא שיטת האנטי-בחירה: מורי המשפט הם המחליטים מה הסטודנט צריך לשמוע. מטבע הדברים משרתת בחירת המורים תכלית אחת, שנבחרה על-ידי המוסד לפי השקפת המורים, שלא בהכרח תואמת את השקפותיו וצרכיו של הסטודנט. לשיטתי, יש לפעול מתוך הכרה בגיוון הרחב בתכליות החינוך המשפטי ולאפשר בחירה בכיוונים שונים שייקבעו לגבי כל תלמיד לפי כישוריו, נטיותיו ותכונותיו, כאשר הפקולטה קובעת את הגרעין ההכרחי של החינוך המשפטי הנחוץ להכשרת משפטן. כך מקובל באנגליה ובארצות-הברית, ארצות ששיטת המשפט שלהן דומה לשלנו, שכן אנו מייחסים את שיטתנו לשיטת המשפט האנגלו-אמריקני.

המתכונת שאומצה בישראל היא תוצאה של השפעת מורים שבאו ממרכז אירופה, ובמרכזה הגישה הפטרנליסטית של "אנו יודעים מה טוב לסטודנט". זו גישה לא ראויה הן מבחינה מעשית והן מבחינה ערכית. הסטודנטים הישראלים הם אנשים בוגרים ובעלי ניסיון חיים. חלקם יודע מה הוא רוצה לעשות בהמשך דרכו, ועלינו לכבד רצון זה תוך קיום הגרעין ההכרחי.

מדע המשפט הוא ענף ממדעי החברה. באופן אידיאלי היה רצוי לאפשר הכשרה משפטית לבעלי תואר ראשון כלשהו כפי שמקובל בארצות-הברית. בישראל אין אפשרות מעשית לבצע זאת עקב השירות הצבאי. זהו חסר נוסף שעלינו למלא. החינוך

שאנו צריכים להציע במסגרת הפקולטה צריך להיות מגוון. צריך לצמצם במידה ניכרת את מכסת שיעורי החובה, לאפשר לסטודנט ללמוד במסלול שהוא עצמו יבחר וכך לאפשר לו ללמוד בדרך מובנית דיסציפלינות אקדמיות נוספות במדעי הרוח והחברה. לאור הקשרים ההדוקים ביותר בין העיסוק המשפטי לתחומי העסקים והמנהל הציבורי, יש להעניק לכל בוגר במשפטים יסודות ראשוניים בתחומים אלה. ההכשרה המשפטית צריכה גם לכלול היבטים מעשיים, היבט שכיום מתעלמים ממנו כמעט לחלוטין בפקולטות למשפטים. לסיכום, הייתי שמח לראות רפורמה רצינית בחינוך המשפטי בישראל.

עו"ד רענן הר-זהב: באיזה אופן יישמת את דעותיך בפקולטה בחיפה?

פרופ' זמיר:

אצלנו בחיפה, לכל תלמיד המעוניין בכך יש אפשרות לרכוש השכלה במדעי הרוח והחברה. יש אפשרות לתואר משולב במשפטים וכלכלה במקביל. כל סטודנט יכול, על חשבון מכסה של שיעורי בחירה משפטיים, ללמוד חטיבה במדעי הרוח והחברה. יש חמש חטיבות: מנהל עסקים, מנהל ציבורי, פילוסופיה, מורשת-ישראל, מדעי ההתנהגות. צמצמנו את גרעין לימודי החובה. את לימודי המשפט חילקנו לשניים — ראשית, לימודי משפט עיוניים במתכונת המקובלת, ושנית, לימודי משפט מעשיים במתכונת של סדנאות, הכוללים קורסים כגון ניסוח מסמכים משפטיים, חישוב פיצויים ועוד.

פרופ' קרמניצר:

כיוון הלימודים בפקולטה בירושלים הוא העיסוק ברצוי בהשוואה לדין הקיים. הרציונל לדרך זו נובע דווקא מן הרצון להעניק לסטודנט כלים מעשיים בהתחשב באופיו המשתנה של המשפט. בהוראה אנו מתרכזים בשיטת הדיון, שבה המורה יכול לתרום יותר מאשר במצב בו הוא מציג את הדין הקיים ותו לאו. אנו פועלים מתוך תפיסה אקדמית שאינה סובלת עמדה שאומרת, "משום שזהו מצב נתון, כך ראה וקדש". אנו מציגים עמדה של פתיחות, ספקנות, ביקורתיות, תוך דיון מתמיד בשאלה האם מה שיש הוא מה שצריך להיות.

בעבר סברו שלמשפטן מספיק לרכוש השכלה כללית. כיום כולנו נסכים שהמטרה היא להעניק לתלמיד שליטה בדיסציפלינה המשפטית. נקודת המפתח היא, מהו המינון היוצר שליטה כזו. כאן יש חילוקי דעות לגיטימיים. צריך להיזהר ממצב בו מלמדים תחומים רבים באופן שטחי, העלול להצמיח דילטנטיות. אצלנו, סטודנט בשנה א' לומד מבוא לכלכלה ומבוא לפילוסופיה, בשנה ד' לומדים מבוא למשפט וחברה — ניסיון להסתכל על המשפט בראיה חברתית כוללת תוך חזרה על מושגי היסוד של תורת המשפט מנקודת מבטם של סטודנטים עם ניסיון. אנו מעודדים סטודנטים ללמוד מחוץ לפקולטה במגמות בין-תחומיות, תוך הענקת תואר משולב המבוסס על הפחתה מסוימת של מכסת הלימודים, כולל בתחום מקצועות החובה.

לי יש פחות אמון בסטודנט כבכור, מתוך הסתכלות על אופן הבחירה של הסטודנטים.

רובם בוחרים מקצועות הנראים כטוללי דרך לפרקטיקה מצליחה כעורכי־דין מסחריים, מול מקצועות בעלי אתגר אינטלקטואלי הטובלים ממיעוט משתתפים. סטודנטים נוטים להתחשב בדרישות הקורס, מה יותר קל, במה משיגים ציון גבוה יותר בפחות מאמץ. אינני בטוח שמתן חופש בחירה במינון גבוה לסטודנט הישראלי יעשה טוב לחינוך המשפטי. הסטודנט הישראלי, להבדיל מן הסטודנט האמריקאי בתי־הספר הטובים בארצות־הברית, טרוד פעמים רבות בבעיות פרנסה ובעיות נוספות. לא תמיד יש לו את כל הזמן הפנוי ללימודים. חופש בחירה גדול מדי עלול להוביל לחיפוש דרך קלה יותר הכרוכה בהשקעה פחותה. העובדה היא שכהכללה, במקצועות החובה אצלנו הסטודנטים משקיעים יותר ומפיקים יותר. שינוי רדיקלי באיזון בין בחירה לחובה יכול להוביל להורדת הרמה. יחד עם זאת, אני בהחלט תומך בהקמת מסגרות לימוד נוספות בישראל שתאפשרנה יישום שיטות לימוד שונות. מודלים שונים בחינוך המשפטי זה דבר רצוי. אפשר ללמוד מניסיון של פקולטות אחרות. כך, למשל, נקודת האיזון אצלנו בין בחירה לחובה עשויה לזוז, אם הניסיון בחיפה יצליח.

ביחס לכללים וערכים, חינוך ערכי מסוים מתחייב משום שאחרת הכלים שבהם אנו מציידים את הסטודנט עלולים להפוך לכלי משחית. אנו מכשירים אנשים בכלים משפטיים שבאמצעותם אפשר גם לטהר כל שרץ, להצדיק כל דבר. היעד שלנו אינו להעמיד טכנאים ברמה טובה מבלי להקריש חשיבות לשימוש הנעשה בטכניקה המשפטית. כשאני הייתי סטודנט, טענו נגד הסטודנטים במוסד מסוים שאם יידרשו לבנות צינור דם מחיפה לתל־אביב, הם יעשו זאת ללא היסוס ומבלי לשאול שאלות ביחס למקור הדם שיעבור בצינור. השאלות הערכיות צריכות לתפוס מקום בחינוך המשפטי.

פרופ' פרידמן :

כולם מעודדים מודלים שונים של חינוך משפטי בארץ. המציאות הישראלית אינה שונה מן המציאות העולמית. במדינות המוכרות לי חוזר מודל אחד המאפיין את כל בתי־הספר למשפטים של אותה מדינה. אפילו בארצות־הברית, שבה מדינות רבות והרבה מאוד בתי־ספר למשפטים, אפשר להבחין במודל אחד עם וריאציות שונות. אין פירוש הדבר שאין הבדלים בולטים בין בתי־הספר השונים למשפטים המשתקפים ברמת ההוראה, אופי הלימוד ובאווירה בבית־הספר. אך תוכניות הלימודים הבסיסיות דומות למדי. כך גם בישראל. גם בעבר נעשו ניסיונות להרחיב את תחום הבחירה של הסטודנט לעומת תחום הבחירה של הפקולטה. בנקודה זו חל שינוי משמעותי מאז שקמה הפקולטה בירושלים. תחום הבחירה של הסטודנטים גדל, וכך גם מגוון מקצועות הבחירה, אך ניסיונות להרחיב את הבחירה כפי שמקובל בארצות־הברית נכשלו לרעתי. יהיה מעניין לבחון את הפקולטה בחיפה ונראה מה תהייה ההתפתחויות בעתיד. אני מצטרף בנושא זה לדעת חברי, פרופ' קרמניצר, אם כי אינני מאשים את הסטודנט הישראלי. זהו חלק מתהליך חברתי, שבו הסטודנט מתבונן כיצד החברה מתגמלת. אנו חיים בחברה חומרנית והשאלה היא איך השוק יסתכל על סטודנט שבחר מקצועות אלה או אחרים. כנראה שמבחינת השוק אין הבדל גדול, ולכן חשוב לסטודנט בעיקר הציון.

משום כך לא הצליחה השיטה של צמצום בקנה מידה גדול של מקצועות החובה והמתרם בהרחבת אפשרויות הבחירה. הכיוון שנבחר בחיפה ובירושלים וגם במכללה למנהל הוא, לאפשר לסטודנטים מצטיינים המעוניינים בכך להרחיב את אופקיהם תוך בניית תוכניות משולבות למשפטים ולמרעזי החברה או מנהל עסקים. כך זוכים בקידום קבוצות סטודנטים המעוניינים להתפתח תוך השקעת זמן ומאמץ.

בעיה אחרת נעוצה בעובדה שהמשפט הוא מקצוע מקומי ישראלי, והנטייה היא להיסגר בתחום המקומי. נוסף על כך, קיימת בעיה השפה. אנו נוטים להתנתק משיטות משפט אחרות שבהן החשיבה, השיטה והשפה שונות. זוהי בעיה תרבותית כללית המאפיינת תחומים נוספים. יש לחפש דרכים להגברת ההתעניינות בנושאים השוואתיים. באירופה קיימת תוכנית המאפשרת לסטודנט ללמוד במספר אוניברסיטאות ממספר מדינות, ובנויה במיוחד נוכח הצורך ההשוואתי במשפט. אנו נמצאים מחוץ למסגרת זו. הנושא מחייב משאבים רבים, אך נראה לי שהוא חשוב ויש להקדיש לו תשומת לב ומאמץ ראויים.

פרופ' זמיר:

החינוך המשפטי מיועד להכשרה פרקטית. במקצוע המשפטים אין ניגוד בין הכשרה פרקטית לחינוך ערכי. כל אדם מחויב בבסיס ערכי מוצק, ובמיוחד המשפטן. משפטנים הם חלק מן האליטה החברתית. מציאות זו מטילה על הפקולטה למשפטים מחויבות לחינוך ערכי. אנו מחנכים אנשים שיוכלו לעמוד בראש המחנה החברתי, להוביל, להגיע לעמדות כוח והשפעה. הפקולטה חייבת להיות מודעת לכך ובמיוחד בשל המגוון הרחב שטומן בחובה הידע המשפטי מבחינת כיווני העיסוק השונים. מודעות כזו לחינוך ערכי צריכה ללוות כל מורה למשפטים.

עו"ד רענן הר-זהב: האם המציאות לא מצביעה על פער בין השאיפה לחינוך ערכי למה שקורה בפועל בפקולטות?

פרופ' זמיר:

כנראה שהמודעות אינה קיימת במידה מספקת אצל מורי המשפט. יש להכשיר את מורי המשפט לתפקידם. מרצה למשפטים זה מקצוע, ובישראל אין הכשרה מסודרת למרצים. כך קורה שכל מרצה חוזר על טעויות מורו ואף מוסיף עליהן טעויות חדשות. העולם החומרי בו אנו חיים משפיע ללא ספק על נטיותיו של הסטודנט. יש לעשות מאמץ לאזן זאת על-ידי הכנסת תכנים ערכיים בלימוד.

פרופ' פרידמן:

מדברים על חינוך ערכי. לטעמי, תנאי בסיסי לכך הוא דוגמא אישית. זה לא תנאי מספיק אך זהו תנאי הכרחי. במוסד עצמו עלינו לנהוג ביושר, בהגינות, ללא משוא פנים וללא התנשאות כגוף וכפרטים. אינני יודע עד כמה אנו מצליחים בכך, מכל מקום ברור שהסטודנט חשוף לכלל התופעות המתרחשות בחברה הישראלית, והשפעת האוניברסיטה היא רק אחת מהן, ולא תמיד החזקה ביותר.

אסף ברם : כיצד באופן מעשי פועלים לשילוב ממד ערכי בחינוך המשפטי?

פרופ' זמיר :

מדובר בפעולת הפקולטה כגוף בהעברת המסר הערכי. לא צריך לסמוך על המזל ולהשאיר עניין זה להבנתו של כל מורה ומורה. בחיפה, כשאנו מחפשים מורים למקצועות בחירה, אנו שואלים את עצמנו האם המורה הוא מומחה בתחומו ובמיוחד, מהו המסר שהוא נושא לתלמידים. התפיסה היא כוללת, אנחנו כפקולטה מנסים לשדר מסר ערכי לסטודנטים.

פרופ' קרמניצר :

מדובר בחינוך ערכי לאנשים בוגרים, וזה קשה. בגיל בו אנשים מגיעים לפקולטה הם כבר מעוצבים מבחינת אישיותם ואין לנו יכולת מעשית לשנות שינויים קיצוניים. אני סבור שזה פחות עניין של היערכות מוסדית או הכרזות, אלא קשור לשאלת הדוגמא האישית — מה מורה למשפטים מקרין באישיותו ואיך זה משפיע על אנשים אחרים. זהו העיקר.

פרופ' זמיר :

אני מסכים לכך שאי-אפשר לשנות תפיסות של אנשים בגיל מבוגר. אבל אנו יכולים וצריכים לתרום בהיבטים הקרובים לנו בהקשר של ערכים חברתיים מסוימים. ניקח את מושג "שלטון החוק". אפשר לתפוס אותו ככלל טכני: יש לפעול במסגרת החוק. אבל צריך לבוא ולומר דברים ברורים: מאחורי כלל זה יש ערכים חשובים. צריך להקנות הבנה עמוקה ולא רק ידיעה כללית. הפיתוי של כל מורה הוא להעביר מידע הכולל חוקים, פסיקות וכו'. יותר קשה להתמודד עם תכליות, עם הערכים שמאחורי הרעיון. כדי להגיע להתמודדות האמיתית צריך להפעיל לחץ קודם כל על המורים עצמם. למשל, לכוון אותם לטכניקה של דיון לעומת טכניקה של הרצאה שאינה מפתחת את החשיבה.

אסף ברם : כולם מסכימים שדוגמא אישית היא תנאי הכרחי בחינוך משפטי ערכי. איך זה בא לידי ביטוי במציאות?

פרופ' קרמניצר :

אני מאמין בעשייה. חשוב מה המורה אומר, אבל לא מספיק לדבר. השפעה ארוכת טווח נבנית מתוך עשייה. חשוב שהסטודנטים ידעו שלמורה יש מחויבות אמיתית לשלטון החוק כערך, וזה בא לידי ביטוי בהתייבבות המורה מאחורי עמדותיו. אפשר לדבר אלף שנים על כבוד-האדם אך אם בפועל לא מכבדים את הזולת, הופכים הדיבורים לאוסף מלים נבובות. האספקט ההתנהגותי חשוב יותר מהאספקט ההצהרתי.

פרופ' פרידמן :

איך המורה מתנהג בפועל, במסגרת הפקולטה ובתחומי החיים היכולים להתקשר לחיי בית-הספר. חשוב במיוחד לנהוג בהגינות וביושר עם הסטודנטים, וללא התנשאות.

חשוב לא פחות שהמורה ימלא את תפקידו באמונה וברצינות. לכך יש הקרנה ערכית ברורה.

עו"ד רענן הר־זהב: המציאות הישראלית, עד פתיחת המכללות, אפשרה רק למספר קטן של סטודנטים ללמוד לתואר ראשון במשפטים. האם יש לאפשר לימודים אלה לכל דורש? איך בודקים מי מוכשר ללימודי משפטים?

פרופ' קרמניצר:

השיקול הכביכול מעשי של עורכי־דין כיום המתנגדים להרחבת מעגל הסטודנטים לומדי המשפטים הוא הצפת השוק. שיקול זה אינו צריך להישקל עליידי המערכת האקדמית. באופן בסיסי, עלינו לשאוף לכך שאנשים יוכלו ללמוד מה שברצונם. הבעיה היחידה מבחינתי היא לשמור על רמת ההוראה כנדרש. חינוך משפטי ראוי מבוסס על היכולת ללמוד בקבוצות קטנות ולקיים דיונים גם עם מרצים בכירים. זו היתה הסיבה העיקרית להתנגדות שלנו להגדלת מספר הסטודנטים למשפטים. בשנים האחרונות חל גידול משמעותי בכוח ההוראה וזה אפשר לנו להגדיל את מספר הסטודנטים שאנו מקבלים ללימודים.

נכון שבשנים האחרונות לא היתה רגישות מספקת מצידנו לביקוש ללמוד משפטים. הצפת השוק אינה מפחידה אותי. אנו הולכים לכיוון בו יותר אנשים בעלי השכלה משפטית לא עוסקים במקצוע עריכת־דין, אלא בשרות הציבורי, בעסקים ובפוליטיקה. לדעתי, זו תופעה רצויה.

החקיקה שאפשרה פתיחת מוסדות לימוד חדשים נוספים אינה מבטיחה שהמוסדות שנפתחו מתפקדים כראוי ואף אינה מבטיחה שהמסגרות האלה ימשיכו לפעול. אין ספק שהחקיקה יצרה פתיחות ורגישות לנושא ועזרה להגדיל את כוח ההוראה בפקולטות. מומחים טוענים שמדדי הקבלה הנהוגים כיום הם מנבא טוב להצלחה בלימודים. אנחנו בודקים את המתקבלים לפי מתאם הצלחה בלימודים מול מדדים שונים, ושילובים שונים בין מדדים, והמסקנה היא שהשילוב הנוכחי הוא טוב. מצידנו יזמנו בדיקת התאמה של מבחן ה־L.A.S.T. האמריקאי — בחינות פסיכומטריות מותאמות ללימודי משפטים. זהו כיוון שראוי לבדוק.

פרופ' פרידמן:

יש להבחין בין שניים: סובסידיה ללימוד, והאפשרות ללמוד. במלים אחרות, הזכות ללמוד והזכות ללמוד עם סובסידיה. באירופה העשירה, הלימודים האקדמיים פתוחים חינם לכל דורש שבידו תעודת בגרות. בארץ הנחת היסוד היא שהאמצעים מוגבלים, ולכן יכולת הסבסוד מוגבלת. אפשר גם לקבל תפיסה שישנם גופים המחליטים כיצד יתועל הסבסוד. ההחלטה צריכה להיות על בסיס ענייני, הוגן ושוויוני. שאלה נפרדת היא זו: בהנחה שמתעלמים מגורם הסבסוד, האם יש לאפשר או למנוע לימוד משפטים. לכך התשובה היא לדעתי חד־משמעית: יש לאפשר לכל מי שעומד בתנאי המינימום ללמוד. ביחס לכוחות ההוראה הקיימים, זו בעיה כלכלית גרידא. כוחות הוראה הם פונקצייה

של השקעה. המגבלה היחידה נוגעת למשך הזמן, הכשרת מורה באוניברסיטה דורשת פרק זמן. אם לא יהיה סבסוד, השוק יאזן את עצמו במשך הזמן על-ידי פעולת כוחות ההיצע והביקוש.

תואר במשפטים הוא צינור לעלייה בסולם חברתי. אפשר לומר שידע במשפטים הוא במקרים רבים אמצעי טוב לקידום חברתי וכלכלי. כל הגבלה שהיא, פוגעת בראש ובראשונה בשכבות החלשות, אלה המשתייכים לשכבות החזקות יותר, יכולים להתמודד, ביתר קלות, עם מגבלות מספריות ואחרות. הם יכולים לשלוח את בניהם לקורסי הכנה לבחינות הפסיכומטריות ובמידת הצורך לממן להם לימודים בחו"ל.

בישראל נוצר צירוף שהביא לעיוות. מחד גיסא, הוגבל עד מאוד מספר הלומדים במוסדות הקיימים, ומאידך גיסא, לא ניתן היה לפתוח מוסדות נוספים ללימודי משפטים, שכן המועצה להשכלה גבוהה לא תמכה בכך. הכוח ללמד נשמר, אפוא, בידי קבוצה קטנה של אוניברסיטאות. יוזמת החקיקה שינתה מצב זה, אם כי עדיין קיימת בעית הסבסוד. המכללה למנהל לא מסובסדת, ולי לא ברור לפי איזה קריטריונים בוחרים מי יסובסד.

השיטה הטובה ביותר לבדוק מי מתאים ללימודי משפטים היא לאפשר לסטודנטים שעומדים בדרישות המינימום להסתכן בשנת לימוד אחת לפחות. כל ניסיון לערוך מתאם מראש, היינו לפני תחילת הלימודים, עלול להחמיץ מועדים מוכשרים אלה או אחרים. הרחבת מסגרות הלימודים ופתיחת מוסדות חדשים, תתרום להרחבת האקדמיה. בעקבות זאת עשויה גם להתפתח תחרות אמיתית בין הפקולטות שתתרום להעלאת הרמה, ותציע למורים ולסטודנטים מגוון אפשרויות רחב יותר. קיימת, כמובן, אפשרות שתוצאת התחרות תהיה שיתבססו פקולטות טובות יותר וטובות פחות. התנאי הבסיסי חייב להיות שכולן יעמדו בתנאי המינימום. מסורת כזאת קיימת בארצות-הברית ובאירופה. משפטן דגול יכול לצמוח בכל בית-ספר בו מלמדים משפטים.

פרופ' זמיר:

אני שותף לדעה שיש לפתוח את ההכשרה המשפטית מטעם כפול:

א. מבחינת הפרט, מדובר בזכות אישית לאדם ללמוד ולעסוק במקצוע שהוא חפץ בו. המדינה חייבת לאפשר לפרט את הסיכוי ללכת בדרך בה בחר. במדינות מסוימות זכות יסוד זו מוצאת את ביטוייה בחוקה.

ב. מבחינה חברתית כללית, טוב לחברה מצב של ריבוי משפטנים. מקצוע המשפטים הוא הכשרה טובה לעיסוקים רבים אותם ציינו כבר. במיוחד בולט הדבר בישראל בשירות המדינה. טוב היה לו היו שם משפטנים נוספים, כולל בתפקידים שאינם משפטיים.

כל אדם הכשיר ללימודים אקדמיים יכול ללמוד משפטים. מבחינה כלכלית, יותר זול ללמוד משפט מאשר רפואה. בשנתיים האחרונות חל שיפור רב בנושא עם הקמת הפקולטות הנוספות. להערכתי, כוחות השוק אכן יאזנו את הביקוש ללימודי משפטים והמצב הנורמלי אכן יהיה שמי שרוצה ללמוד — ומתאים — יוכל להתקבל ללא בעיות מיוחדות.